

УДК 811.161.2

ФРАЗЕООБРАЗИ РИТУАЛЬНОГО ЕТНОКОДУ У ФРАЗЕОСИСТЕМІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Савченко Л. В.

Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского, Симферополь
E-mail: lubov29@bk.ru

У статті аналізується роль ритуального етнокоду у формуванні системи етнофразеології східнослов'янських мов. Схарактеризовано походження окремих етнофразеологічних одиниць, підгрунтям для творення яких стали ритуали. В ієрархічній системі етнокодів культури виділено етнофразеологізми, мотивовані фразеообрами духовної культури. Виокремлено кореляційні зв'язки ритуального етнокоду з іншими етнокодами, а також із субстанційними та концептуальними кодами культури.

Ключові слова: етнофразеологічна одиниця, етнокод культури, етносубкод культури, ритуали.

Проблеми лінгвокультурологічного аналізу етнофразеологізмів, пов'язаних із ритуалами, відтворено в працях В. Жайворонка, В. Ужченка, В. Мокієнка, С. Толстої, І. Лепешева, В. Ковалю та ін. Однак системно та комплексно ритуальна етнофразеологія з елементами етнолінгвокультурологічної етимології не вивчалася. Саме тому дослідження ролі ритуального етнокоду у формуванні фразеосистеми є актуальним. Мета наукової розвідки з'ясувати поняття ритуального етнокоду культури та виокремити етнофразеообрази, що корелюють у межах етнофразеологічних одиниць (ЕФО).

Ритуальний етнокод культури репрезентує сукупність образів символізованої поведінки людини, що складається з системи акціональних дій, які можуть супроводжуватися магічними вербальними мікротекстами і слугують своєрідним транслятором світоглядних уявлень людини. У фразеології ритуальний етнокод співвідноситься з образною основою ЕФО, яка сформувалася під впливом фрагментів комплексу магічних ритуальних дій етносу, і є індикатором генези. Він закріпився за низкою ЕФО, зокрема, *[аж] рвати, дерти, скубити на собі [на голові] волосся (патли, чуба); посипати (присипати) / посипати (присипати) голову попелом; перемивати / перемиати кісточки (кістки); плакати за миску проса; кричати, як найнявся*. У структурі ЕФО *рвати на собі волосся* портативний елемент *волосся*, як базовий соматичний компонент, поєднується з компонентом *рвати*, що передає сакральну дію. Внутрішня форма ЕФО пов'язана з давнім поховальним обрядом, із культом предків, оскільки, як відомо, раніше в поховальній церемонії на знак трауру розплітали й розпускали волосся. Фразеообраз співвідноситься з соматичним і антропним кодами і характерний не тільки для східнослов'янських мов, у яких ЕФО фіксується з XIX ст.: *аж на собі волосє рву* – 'говорить чоловік, доведений чимось до розпуки' [5, с. 3, 8] (пор. рос. ЕФО *ухватиться за волосы, рвать волосы* – 'выйти из себя' [6, с. 138]). За визначенням етимологів, ЕФО є калькою з грецької мови. Походження російської ЕФО *волосы на себе рвать [от горя, отчаяния]* пов'язують із

давнім ритуальним звичаєм таким чином бурхливо виражати горе – роздирати на собі одяг, рвати волосся, посипати голову землею або попелом [див. 4, с. 202; 2, с. 584]. Отже, фрагмент поховального обряду через такі дії оплакувати померлого трансформувалася в сему *‘виражати горе та відчай’*.

Із ритуальною дією посипати голову попелом чи землею на знак туги від нещастя чи загибелі близьких людей вживають ЕФО *посипати (присипати) / посипати (присипати) голову попелом* із ремаркою *‘книжне’* та семантикою *‘вдаватися в тугу, в розпач, втрачати мужність, надію; картати себе, журитися’* [14, с. 547]. (пор. рос. ЕФО *посыпать голову пеплом* із ремаркою *‘книжна, застаріла’* [8, с. 211]). До опису етимології цієї ЕФО одними з перших зверталися такі вчені, як Е. А. Вартаньян, З. І. Семенова [див. 13, с. 92; 4, с. 202]. Акціональне вираження обрядової дії передане в первинному контексті з прямим значенням. Згодом текст набув метафоричного вживання й семантичне навантаження уточнилося і відшліфувалося. У науковій літературі подано таку семантичну та етимологічну характеристику: *посипати голову попелом* – *‘впадати в глибоку скорботу’*. Є свідчення, що «зворот пов’язаний із описаним у Біблії (Йов, 2, 12) ритуальним звичаєм посипати голову» [1, с. 137], «біблійний вираз на означення «виражати відчай, скорботу і розпач» з приводу нещастя» [7, с. 140]. Як відомо, цей ритуал описано в багатьох місцях Старого Завіту (П’ятикнижжя, Книга Іова, Книга Есфірі та ін.). Наприклад, «...[Мардохей] розірвав одяг, посипав себе попелом і голосно кричав» (Книга Есфірі, гл. 4, ст. 17), «...і кидали порошок над своїми головами аж до неба» (Йов, 2, 12). Однак, як бачимо, у перекладі Біблії українською мовою фіксується лексема *порох* (замість попіл). Із тексту зрозуміло, що лексичні варіанти *попіл, порошок* уживаються в значенні *земля*. Сценарій ЕФО кодовано за ритуальною дією, що в атрибутивно-сакральному значенні реалізується через природний код (компонент *попіл*). Номінатема *попіл* (зменшене *попілець*) – легка пилоподібна сіра (рідко чорна або біла) маса, яка залишається після згорання чого-небудь. У всіх народів це символ спустошення, а тому, й суму (*посипати голову попелом* – *‘вдаватися в жалобну тугу’*). Культ вогню поєднується з міфом про добродійне світло, що перемагає темряву (тому попіл, що залишається, коли зникають вогонь і світло, отожднюється з перемогою темряви й зла).

Аналіз словникових статей українських фольклорних збірок і лексикографічних праць ХІХ – поч. ХХ ст. свідчить, що така ЕФО не зафіксована. У словнику В. І. Даля є ЕФО *посыпать голову пеплом* зі значенням *‘быть в жали, в трауре’* [6, с. 464]. Однак І. Я. Франко записує два варіанти фразеологізмів із компонентом-соматизмом *нога* замість *голова*: *рідким гостям ноги попелом посипають (посипати)* із поясненням *‘так ніколи не роблять, а тільки говорять так жартом вітаючи рідкісних гостей’* [5, т. 1, с. 335; т. 2, с. 457]. Образна мотивація цієї одиниці вимагає подальшого детального аналізу. Однак, як відомо, у давнину посипали ноги попелом бажаним гостям, щоб частіше приходили. Поховальні обрядодії стали деривативною базою для виникнення низки ЕФО, які є застарілими. І. Я. Франко подає ЕФО *заплачеш ти си в гіркий череп*, яка означає *‘ще будеш шкодувати про щось учинене, каятися у вдіяному’*. Автор наводить фрагмент поховального ритуалу, який і відкриває таємницю походження ЕФО: «раніше сльози, проліті при

похоронах покійника, збирали у фляшечки або в глиняні черепки і хоронили разом із покійником. Це і є значення «гіркого черепа» [5, т. 2, с. 549]. За давнім похоронним обрядом покійникові в могилу клали, крім інших дарів, маленькі посудини (слізниці), повні сліз, що збиралися під час оплакування померлого. Цей факт закріпився в давній фразеосистемі української мови: *в гіркий череп заплачеш* із етимологічним поясненням «плакати в череп, мабуть неясна ремінісценція давнього похоронного обряду... Гіркий череп тут мабуть має значення «похоронний» за аналогією до «гірка смерть» [5, т. 1, с. 330]. У працях ХІХ – поч. ХХ ст. зафіксовано варіанти ЕФО з компонентом-соматизмом *кулак* та семантикою ‘гірко плакати’: *в горкій кулак заплакати* [12, с. 242]; *в горкій кулак трубити* [12, с. 242]; *в гіркий кулак заплакати* [5, т. 2, с. 549]; *будеш ти ще в кулак трубити* [5, т. 2, с. 320]. Можливо, це пов’язано з жестом, коли під час плачу затискають кулаки, прикладають їх до очей, ніби плачуть у кулак.

Важливим елементом ритуальних обрядодій є кістка. Ця структурна частина ендоскелету людини наділена магічними властивостями, оскільки зберігає енергію та силу покійника. Класичним прикладом ЕФО з базовим соматичним компонентом *кістка*, що співвідноситься з остеологічним субкодом, є східнослов’янська ЕФО з семою ‘обмовляти кого-небудь’: укр. *перемивати / перемити кісточки (кістки)* [14, с. 496]; рос. *перемывать косточки* [1, с. 383]; біл. *перамываць костачкі* [15, с. 173]. І. Я. Лепешев вважає цю ЕФО власне білоруською і синонімічною зі східнослов’янськими [11, с. 129]. У фольклорній збірці І. Я. Франка зафіксовано лексичний варіант цієї ЕФО *полокати чії кости* – ‘обмовляти кого’ [5, т. 2, с. 567], що є свідченням давнього вживання в мовленні українців цієї ЕФО з аналогічною семантикою. Як відомо, виникнення ЕФО пов’язане з давнім язичницьким ритуалом переховувати останки небіжчика вдруге через кілька років після першого поховання. В історико-етимологічній довідці про походження цієї ЕФО зазначено мету цього дійства: «очищення померлого від гріхів і зняття з нього закляття» [17, с. 104]. Спочатку це було вільне словосполучення з прямим значенням, оскільки, за повір’ям слов’ян, проклятий грішник після смерті виходив з могили упирем і губив людей. Так продовжувалося доти, «поки останки покійника через кілька років будуть викопані, промиті чистою водою та захоронені. Таким чином знімається закляття» [2, с. 517]. Етнографічні матеріали підтверджують цю етнокультурну інформацію: «Народ, доведений до тривоги нещастям, як наприклад, неврожаєм, мором, епідемією, вигрібав мерців з могили» [9, с. 565]. Згодом ця ЕФО набула значення оцінки характеру людини. Як зазначає В. І. Коваль, «семантика етнофраземи *перемивати кісточки* стала результатом актуалізації уявлень про дії, що супроводжують сам обряд вторинного захоронення (перемивання кісток) – розмови про покійника, обговорення його характеру та різних учинків» [10, с. 131]. І. Я. Франко з компонентом *кістка* записує діалектну ЕФО *обійшов мі з мертвов кістков* зі значенням ‘обдурити, обманути’. Автор згадує про існування вірування, що обійшовши когось з мертвою кісткою, можна зовсім задурити, визискати кого» [5, т. 2, с. 462]. Крім того вірили, що внаслідок таких дій можна завдати шкоди, навести порчу чи заподіяти смерть. Тут неодмінно діє магія «кола», замикання нечистих думок в енергетичне поле людини.

Оскільки оплакування вважалося своєрідним заробітком на прожиття, за таку нетрадиційну роботу господарі віддячували жінкам. У «Галицько-руських приповідках» записано ЕФО *плакати за миску проса* [5, т. 2, с. 550], якій можна дати семантичну характеристику *'плакати нещиро, неприродно, щоб викликати жалість до себе'*, оскільки така процедура в обрядодії могла бути до певної міри акторською грою, «підробленим» горем. Український фольклорист М. Номис записав компаративну ЕФО *що ти кричиш, як найнявся* [16, с. 184], етимологічно пов'язаний зі звичаєм спеціального найму на похорони плачок і натуральною оплатою їхніх послуг. Зауважимо, що рідні оплакували небіжчика, але плач цей був не над «померлим, а тільки над тим, хто відправляється в далеку путь» [3, с. 81]. У словниковій статті збірки І. Я. Франка щодо етимології ЕФО *плакати за миску проса* зазначено: «раніше для похоронів наймали плачок, щоб заводили при виносі мерців із хати на кладовище» [5, т. 2, с. 550]. І сьогодні на Львівщині вживаються ЕФО *що ти плачеш, як найнявся* і *що ти кричиш, як найнявся* з тотожним значенням, фразеобраз яких стосується стану людини, співвідносного з плачем, що супроводжується криком. Фразеологічний словник фіксує ЕФО *як (мов, неначе, ніби) найнявся* з семантикою *'дуже інтенсивно, сильно'* [14, с. 419]. Зафіксоване значення ЕФО має узагальнений характер і стосується будь-чого. Не виключено, що семантика ЕФО на початковому етапі вживання співвідносилася з процесом *плакання*, а згодом розширила значеннєву сферу й стала застосовуватися.

Отже, ритуальний етнокод закріпився в образах ЕФО, які базуються на фрагменті системи певних акціональних дійств, оскільки будь-який ритуал передбачає насамперед дію, тому один з компонентів (виражений дієсловом) у структурі ЕФО співвідноситься з антропно-акціональним субкодом: *посипати / кричати / плакати / дерти / перемивати* та ін. У культурній традиції східних слов'ян виявлено культурно марковані етнофразеологізми, генеза яких має етнокультурне підґрунтя через ритуальні сценарії. Крім того, образи ЕФО, що корелюють з ритуальним етнокодом, пов'язані з іншими елементами духовної культури і, відповідно, мотивовані звичаєвим, родинно-обрядовим і громадсько-обрядовим етнокодами, а компоненти ЕФО співвідносні з субстанційними та концептуальними кодами культури.

Список літератури

1. Бирих А. Русская фразеология : ист.-этимол. словарь [Текст] / А. Бирих, В. Мокиенко, Л. Степанова. – 3-е изд. испр. и доп. – М. : Астрель : АСТ : Хранитель, 2007. – 926 с.
2. Большой фразеологический словарь русского языка: значение, употребление, культурологический комментарий [Текст] / отв. ред. д-р филол. наук В. Н. Телия. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
3. Брайловский С. Малорусская похоронная причеть и мифическое ее значение [Текст] / С. Брайловский // Киевская старина. – 1885. – Т. 13. – С. 73–84.
4. Вартаньян Э. А. Из жизни слов [Текст] / Э. А. Вартаньян. – М. : Дет. лит., 1973. – 288 с.
5. Галицько-руські народні приповідки [Текст] / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1901–1910. – Т. 1–3.
6. Даль В. И. Толковый словарь русского языка: современная версия [Текст] / В. И. Даль. – М. : Эксмо, 2005. – 736 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури [Текст] : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

8. Жуков В. П. Фразеологическая синонимия и словарь фразеологических синонимов [Текст] / В. П. Жуков, М. И. Сидоренко, В. Т. Шкляров // Жуков В.П. Словарь фразеологических синонимов русского языка / В. П. Жуков, М. И. Сидоренко, В. Т. Шкляров ; под ред. В. П. Жукова. – М., 1987. – С. 3–18.
9. Забылин М. Русский народ: его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия [Текст] : в 4 ч. / М. Забылин. – М. : М. Березин, 1880. – 607 с.
10. Коваль В. И. Фразеология народной духовной культуры в деривационно-семантическом аспекте [Текст] : дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 «Русский язык», 10.02.01 «Белорусский язык» / В. И. Коваль. – Гомель, 1999. – 214 с.
11. Лепешаў І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў [Текст] / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Нар. асвета, 1981. – 160 с.
12. Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси [Текст] // Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1869. – Т. 2. – С. 227–362.
13. Семенова З. И. Фразеологические единицы современного русского языка, восходящие к Библии [Текст] / З. И. Семенова // Вопросы истории и теории русского языка. – Тула, 1968. – С. 87–95.
14. Словник фразеологізмів української мови [Текст] / укладачі : В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
15. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы [Текст] : пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 4-е выд. – Мн. : БелЭН, 2005. – 784 с.
16. Українські приказки, прислів'я і таке інше [Текст] / уклад. М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
17. Шанский Н. М. Опыт этимологического словаря русской фразеологии [Текст] / Н. М. Шанский, В. И. Зимин, А. В. Филиппов. – М. : Рус. яз., 1987. – 240 с.

Савченко Л. В. Фразеобразы ритуального этнокода во фразеосистеме восточнославянских языков / Л. В. Савченко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2014. – Т. 27(66), № 4. – С. 208–213.

В статье анализируется роль ритуального этнокода в формировании системы этнофразеологии восточнославянских языков. Дается характеристика происхождения отдельных этнофразеологических единиц, основой для создания которых стали ритуалы. В иерархической системе этнокодов культуры выделены этнофразеологизмы, мотивированные фразеобразными духовной культуры. Указаны корреляционные связи ритуального этнокода с другими этнокодами, а также с субстанциональным и концептуальными кодами культуры.

Ключевые слова: этнофразеологическая единица, этнокод культуры, этнокод культуры, ритуалы.

Savchenko L. V. Phraseimages of ritual ethnocode in phraseosystem of eastern slavic languages / L. V. Savchenko // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – V. 27(66), № 4. – P. 208–213.

The article analyzes the role of ritual ethnocode in the formation of ethnophraseological system of eastern slavic languages. Ritual ethnocode of culture represents a set of images symbolizing human behavior, which consists of actional acts which may be accompanied by magic verbal microtexts and serve as a translator of philosophical ideas of man. In phraseology, ritual ethnocode is correlated with image basis of ethnophraseological unit, which was formed under the influence of fragments of complex of magic ritual acts of nation, and is an indicator of its genesis. In the hierarchical system of ethnocodes of culture, the ethnosubcodes were allocated, that are marked by phraseimages of spiritual culture. The correlation links of ethnocodes and ethnosubcodes of culture with substantial and conceptual codes of culture are shown.

The author gives the characteristics of origin of some ethnophraseological units, the creation of which were grounded on rituals.

Ritual ethnocode was rooted in images of ethnophraseological units based on a fragment of system of certain actional acts, as any ritual involves primarily action. That's why one component (expressed by the verb) within the structure of ethnophraseological unit correlates with anthropic-actional ethnosubcode. In addition, the images of ethnophraseological units that correlate with ritual ethnocode are associated with other elements of spiritual culture and thus are motivated by customary and family-rituals ethnocodes.

Keywords: ethnophraseological unit, ethnocode of culture, ethnosubcode of culture, rituals.

Стаття надійшла до редакції 30 жовтня 2014 року